

УНР опублікував відозву „Про внесення податків”. Закликалося не затримувати виплати податків у час, коли будеться державне життя та заводиться новий лад. Уряд намагався нагиснути на найбільчюшу селянську проблему – аграрну. Наголошувалося, що той не може мати земельне господарство, хто не хоче виплачувати податки з землі на державні та земські потреби [25]. Відозву розповсюджували серед широкого загалу і пояснювали, що зараз стоїть велике завдання налагодження державного апарату, задоволення потреб держави та населення. Для цього потрібні гроші, тому слід вносити всі податки, які підуть на „потреби самого народу” [26, 4]. Волосні структури по декілька разів зверталися до населення з приводу сплати податків. 17 грудня Перші земські збори Яришівської волості на Поділлі ухвалили скликати сільські сходи і вказати селянству на наслідки невиконання податків [27, 9]. Іноді селяни на сходах заявляли, що через непевність становища не треба сплачувати податки: „Скінчиться війна, тоді будем платити” [28]. Хліборобам пояснювали, якщо вони не дадуть кошти, настане розруха, оскільки на ці гроші утримуються школи, лікарні, установи, отримують допомогу солдати тощо. Селянам давали зрозуміти, якщо не буде коштів, службовці покинуть роботу, зачиняться земські установи, котрі працюють для потреб народу. Пиківська волосна земська управа на Поділлі звернулася до селянства з відозвою: якщо до 1 березня 1918 р. не будуть внесені податки, вона припиняє відносини з тими селами, „які не бажають виконати свій громадянський обов’язок, не бажають закріпити здобуту свободу”. Зазначалося, що управа не буде захищати інтереси тих громадян, які гублять народну справу. Управа закликала селян внести податки, котрі використовуються лише на користь громадянства, а не на інші цілі, як думає багато селян і тому платити не бажає. Однак лише окремі села Пиківської волості ухвалювали на сходах вирок про зобов’язання внести всі кошти і вжиття заходів примусу до неплатників. Врешті тільки 4 села волості повністю сплатили податки [24, 1,4,6,48,49,56,57,65].

Таким чином, у період Тимчасового уряду та Центральної Ради у податковій системі спостерігаються кризові явища. Це можна пояснити загальною налаштованістю селян проти сплати податків, оскільки останні асоціювалися у них з несправедливістю, визиском та репресіями. Відтак стан свободи, волі, який селяни відчували після лютого 1917 р., пов’язувався ними з свободою від експлуатації та насильства, а отже від податків. За умов ослаблення влади і втрати нею сили примусу, це призвело до ігнорування селянством податкових виплат, що поставило під загрозу функціонування державних та суспільних інституцій.

4. Веселовский Б. История земства. – С.Пб., 1911. – Т. 3.
5. Дубровский С.М. Очерки русской революции.. – М, 1923. – Вып. 1: Сельское хозяйство
6. Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (оалі – ЦДАВО України). – Ф. 1116. – Оп. 1. – Спр. 13
7. ЦДАВО України. – Ф. 1116 – Оп. 1. – Спр. 15.
8. ЦДАВО України. – Ф. 1934. – Оп. 1. – Спр. 3.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2043. – Оп. 1. – Спр. 7.
10. ЦДАВО України. – Ф. 1116. – Оп. 1. – Спр. 7.
11. Харьковский вестник. – 1917. – 29 июля (№ 11).
12. ЦДАВО України. – Ф. 1116. – Оп. 1. – Спр. 20.
13. Харьковский вестник. – 1917. – 30 июля (№12).
14. Харьковский вестник. – 1917. – 8 сентября (№ 43).
15. Вестник Литинского уездного исполнительного комитета. – 1917. – 19 мая (№ 2).
16. ЦДАВО України. – Ф. 1677. – Оп. 1. – Спр. 3.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1116. – Оп. 1. – Спр. 16.
18. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – вересень (№ 15-16).
19. Громадянин. – 1917. – 23 вересня (Ч. 15-16).
20. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – серпень (№ 14).
21. ЦДАВО України. – Ф. 1116. – Оп. 1. – Спр. 22.
22. ЦДАВО України. – Ф. 1385. – Оп. 1. – Спр. 5.
23. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 2858.
24. ЦДАВО України. – Ф. 1385. – Оп. 1. – Спр. 24.
25. Київські губернiальні вісти. – 1917. – 7 грудня (№ 39)
26. ЦДАВО України. – Ф. 1646. – Оп. 1. – Спр. 15.
27. ЦДАВО України. – Ф. 1539. – Оп. 1. – Спр. 4.
28. Громадянин. – 1917. – 28 грудня (Ч. 23-24).

Д. П. Красносілецький

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ КОМІТЕТ: ЕТИМОЛОГІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

Проблема вивчення селянського повстанського руху в Україні сьогодні у всій своїй складності залишається малодослідженою в сучасній українській історіографії. Розкриття цього питання тісно пов’язано із діяльністю керівних органів антибільшовицького руху. Більшість дослідників уникали їх аналізу. Праці науковців О. Кучера [10, 10], В. Сідака [11], В. Плюща [15], М. Пономаренка [2], Ю. Кульчицького [4] та інших зводилися до фрагментарного висвітлення деяких аспектів діяльності Всеукраїнського центрального повстанського комітету. Проаналізувати це явище спробували І. Срібняк [9] та П. Стегній [18]. Проте, їхні дослідження мали описовий характер, із залученням недостатньої кількості джерел, більшість з яких містила чимало суперечливих, заплутаних, сфальсифікованих фактів. Через це всебічного й ґрунтового висвітлення окресленої теми у сучасній історичній науці не відбулося.

Автор статті ставить за мету з’ясувати етимологію та діяльність Всеукраїнського центрального повстанського комітету. Об’єкт вивчення – Всеукраїнський центральний повстанський комітет, предмет – етимологія та діяльність.

Суперечливі відомості про Центральний повстанський комітет з’явилися ще в 1919 р. Зокрема, у газеті „Трудова громада” від 18 липня 1919 р. вказувалася його назва „Центральний повстанський Революційний комітет”, а від 26 липня того ж року – „Центральний повстанський комітет”. У політичних колах Києва ніхто не знав повної назви, а тим більше місцезнаходження цього органу [22, 109]. Насправді,

1. Вайнштейн А.Л. Обложение и платежи крестьянства в дореволюционное и революционное время. – М, 1924; Залесский М.Я. Налоговая политика Советского государства в деревне. – М, 1940; Данилов В.П. Советская налоговая политика в доколхозной деревне // Октябрь и советское крестьянство. – М, 1977; Соколов Н.Г. Налоговая политика в деревне в первые годы Советской власти (1917–1920 гг.) // Исторические записки. – М, 1986. – Т. 113.
2. Судьбы российского крестьянства / За ред. Ю.Н. Афанасьева. – М, 1996.
3. Михайлова В.И. Рост классового самосознания украинского крестьянства в первой русской революции. – Днепропетровск, 1983.

в 1919 р. уряд УНР створив два органи: спочатку Всеукраїнський революційний повстанський комітет, а згодом Центральний український повстанський комітет. Перший для боротьби з більшовиками, а другий – з білогвардійцями [22, 138]. Центральний український повстанський комітет (ЦУПК) було створено 23 вересня 1919 р. під керівництвом Петренка [22, 184]. Більшість його членів належала до партії есерів [22, 203]. На судовому засіданні 1921 р. вони зазначали, що ЦУПКом, зазнавши поразки в боротьбі з білогвардійцями в грудні 1919 р., припинив свою діяльність [22, 206].

У 1920 – 1921 рр., за сприяння екзильного уряду УНР, переважно в містах України виникла мережа підпільних повстанських комітетів. Вони намагалися координувати свою діяльність із таємними осередками білогвардійців, які очолював Б. Савінков, повстанськими організаціями німців-колоністів Одещини, представниками єврейських партій „Бунд”, „Поалей-Ціон” тощо [17, 145]. У зв'язку з цим більшовики, не володіючи вище зазначеними заявами есерів, стверджували, що в 1920 р. ЦУПКом (назва використовувалась й надалі) керував повстанськими комітетами [14, 239; 21, 18]. Сучасний дослідник М. Пономаренко стверджував, що влітку 1920 р. чекісти виявили поряд із Холодноярським повстанським комітетом Всеукраїнський центральний повстанський комітет і ліквідували їх [2, 492]. На нашу думку, тут допущено велику помилку, пов'язану із плутаниною між 1920 та 1921 роками, що було досить характерним явищем в документах того періоду. Ще радянський науковець О. Кучер зазначав, що ніякого повстанського керівництва в 1920 р. не було. Воно почало формуватися лише наприкінці 1920 р. [10, 29].

Наприкінці весни 1920 р. в Києві про ЦУПКом говорили як про щось міфічне [22, 201]. Поширеною була чутка, що есери створили власну центральну повстанську організацію [22, 401]. Останні в 1920 р. періодично проводили засідання, на яких за участю „Братства української державності” (БУД) та отамана Мордалевича обговорювались питання повстанського руху [19, 41]. Прямим доказом цього є діяльність політика, члена Всеукраїнської академії наук С. Єфремова (О. Ігнатенко-Кокодій). В 1920 р. він заснував таємну організацію „Братство української державності”, яку з перервами очолював до 1924 р. [5, 67]. Воно перебувало в постійному контакті з С. Петлюрою (згодом впливало на діяльність Всеукраїнського центрального повстанського комітету та Козачої ради) і керувало повстанським рухом [15, 18]. Під його зверхністю діяли Єлисаветградський та Полтавський повстанські комітети [6, 3], отамани Ангел, Орлик, Цвітковський, Дерещук та інші [7, 92]. При цьому використовувалися зв'язківці Гайовий, Лозовик тощо [7, 67]. Під час першого Зимового походу, внаслідок залишення червоноармійцями м. Києва, Братство під назвою „Громадський комітет” перейняло у нього владу, яку 7 травня 1920 р. урочисто передало командуванню польсько-українських військ [8, 4]. Далі за їхнього сприяння було створено превентивний уряд під керівництвом А. Ніковського [8, 5], який, повернувшись із Польщі до Києва, мав завдання за підтримки С. Єфремова створити центральний повстанський орган. Проте, ліквідація більшовиками його уряду в червні 1920 р. пригальмувала виконання

відповідного завдання [8, 88]. Незважаючи на це, С. Єфремов не забував про нього й брав активну участь у створенні та організації керівних органів повстанського руху в Україні [7, 101, 145 зв.].

У вересні 1920 р. міністр К. Левницький від імені уряду УНР запропонував київському інженерові Федору Наконечному (Дністров) організувати мережу підпільних повстанських осередків [19, 102]. Наприкінці січня – на початку лютого 1921 р. у м. Києві ним було створено Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВЦПК) [9, 91; 10, 30; 19, 102; 1, 30]. На чолі Комітету стояло Правління з п'яти осіб. Головою ВЦПК став співробітник губнаросвіти, колишній полковник Іван Чепілко (очевидно псевдо Затятий, Волобуєв). Членами були: співробітник райспілки Спиридон Махія, співробітник народної освіти, студент Олександр Грудницький, співробітник губернського військомату Микола Комар і співробітник райспілки Іван Андрух (псевдо Авраменко, Абраменко) [9, 92; 18, 39, 41; 19, 102]. За даними більшовиків, поміж них було два есера, два еседека та один самостійник [22, 293]. За наказом Наконечного, члени Комітету роз'їхалися по губерніях й встановили зв'язок з деякими повстанськими комітетами. Ознайомившись із ситуацією ними було зроблено висновок про необхідність подальшої роботи у координації діяльності повстанських комітетів [19, 102]. Вже в лютому Центральний комітет повідомив про початок роботи Партизансько-повстанський штаб (ППШ, представницький орган екзильного уряду УНР) [9, 92; 24, 3]. Проте, перед ним постало чимало проблем і труднощів. Зокрема, й досі залишається невідомою позиція Партизанського штабу щодо звістки створення ВЦПК. Ймовірно, (оскільки ці органи створювались по суті одночасно) він висловився за нейтральне ставлення до Комітету. Приводом до цього була пересторога штабу в дотриманні конспіративності [12, 27]. Це означало невизнання існування ВЦПК, що автоматично призвело до політичних баталій навколо його створення та діяльності у м. Києві.

На черговій нараді українських політичних сил у березні 1921 р. (в Софіївському соборі) обговорювалося питання організаційних засад Комітету. Частина учасників вимагала його створення за партійним складом із еседеків та есерів. Проте, за наполяганням Чепіллка та Наконечного, зборами вирішено формувати повстанський комітет на позапартійних засадах. Для визнання діяльності цього органу та отримання розпоряджень, за кордон відбув спочатку Андрух (там йому довгий час не довіряли), а згодом й Наконечний. Там обоє вступили в переговори з Ю. Тютюнником (голова ППШ). Врешті-решт Наконечний отримав мандат, який надавав право Комітету об'єднати всі повстанські сили Наддніпрянської України. Повернувшись до м. Києва, вони легітимізували Всеукраїнський центральний повстанський комітет [19, 102-103]. Київська газета „Пролетарська правда” за 30 серпня 1921 р. вказувала, що ВЦПК було створено 18 березня 1921 р. у Пролетарському саду, поблизу Софіївської площі [18, 40; 3, 8]. Ймовірно, тоді було схвалено новий склад Комітету: І. Чепілко (голова), Ф. Наконечний (уповноважений закордонних справ), С. Махія (уповноважений зв'язку та інформації внутрішніх справ), І. Андрух (референт у зовнішніх зв'язках і

представник ППШ у м. Київ), Данчевський (уповноважений зв'язку пошти та телеграфу) [1, 30; 3, 9; 18, 41]. На допомогу їм певні функції виконували секції або відділи, в яких працювали М. Суходольський (внутрішні справи), З. Коростюк (поштовий та телеграфний зв'язок), М. Комар (зв'язківець з повстанськими комітетами Київщини) [16, 2], Г. Чупринка (зв'язківець із таємними організаціями м. Києва) тощо [18, 41]. Тимчасово уповноваженим у військових справах було призначено О. Грудницького, який одночасно обійняв й посаду командувача Північним повстанським фронтом. Також ВЦПК виконував функції губернского повстанського комітету [18, 41]. Для їхньої діяльності були визначені таємні квартири та дачі, більша частина яких знаходилась у м. Києві [3, 11]. Для конспіративності Комітет використовував паролі або ж за їхньої відсутності грошові знаки, підписані представниками закордонного керівництва. До речі, останні фінансували Всеукраїнський центральний повстанський комітет [3, 15].

Головною метою Комітету було звільнення України від більшовицького панування та відновлення влади уряду УНР. За сприятливих умов (при вдалому розгортанні загального повстання), ВЦПК мав перейняти функції тимчасового уряду до повернення із закордону до Києва легітимних органів влади УНР. У звіті Партизансько-повстанського штабу про діяльність Центрального комітету зазначалося: „... для цього він намагався скористатися загальним незадоволенням селян сучасним становищем і викристалізувати аморфну масу в окремі повстанські організації, а зв'язавши їх між собою, отримати могутню організацію, проникнути єдиним духом і єдиним намаганням створити самостійну УНР” [9, 91]. Головним завданням Комітету було створення мережі повстанських комітетів у губерніях, повітах, районах, волостях, селах, а також проведення мобілізації повстанських збройних сил [10, 30; 13, 43]. Проте, на практиці він відіграв роль координатора дорадчої, інформаційної, пропагандистської та частково організаційної роботи.

Комітет розгорнув широку агітаційну та агентурно-розвідувальну роботу у навчальних закладах, службових установах, військових частинах Червоної Армії, серед міського та сільського населення. Його відгалуження – повітові повстанські комітети – було створено в Уманському, Звенигородському та інших повітах, які, в свою чергу, об'єднувалися у волосні повстанські комітети [9, 92]. Та значне місце у діяльності Комітету посіла робота з об'єднання навколо себе мережі підпільних організацій, які діяли в Києві. Поміж них чільне місце відводиться „Українській військовій організації” (УВО). Так, наприкінці 1920 р. на Київщину для підпільної роботи приїхали сотники Січових Стрільців і члени УВО І. Андрух та М. Опока. Вони заснували у Києві Центральный повстанський комітет, який очолив І. Андрух [18, 40]. Проте, в силу вище зазначених політичних обставин врешті-решт цей комітет визнав зверхність ВЦПК, а сам І. Андрух посів у ньому керівну посаду. Згодом це було зроблено „Військовою організацією Січових Стрільців”, діяльність якої розповсюджувалася з Києва аж на Уманщину [9, 92]. Її очолював О. Думін (псевдо Антін Крезуб) та А. Решетуха [3, 27]. Окремим таємним осередком була

„Українська Військова Організація”, яка розташовувалась у військовій школі червоних старшин Києва. Її членами були Туринський-Кухта, Шостако, Бойко, Паньківський та ін. Діяла також і „Київська військова організація”, яку очолював полковник Ю. Гринь. Поміж її членів були також Шаповал, Дашковський, Філоненко та інші. Вище вказані організації визнали підпорядкування ВЦПК. Останній, в свою чергу, дбав про їх забезпеченість та масштабне зростання [16, 2]. Самостійно визнала керівництво Комітету таємна організація Київського суспільно-політичного інституту „На ґрунті національної самостійності України” [3, 11].

З членів підпільного „Комітету визволення України”, розташованого у Полтаві, визнали зверхність Комітету та готовність із ним співпрацювати Черкес (Чернаш), Криниця, Чупринка. Їх підтримали Уманська та Звенигородська повітові таємні організації, Канівський [16, 2], Холодніарський, Катеринославський, Одеський повстанські комітети, таємні повстанські осередки Херсонщини і Таврії, а також деякі отамани повстанських загонів Київщини [9, 92, 95].

Після цього Комітет розпочав керівну координаційну роботу у всеукраїнському повстанському русі. Через відсутність належного військового досвіду Грудницького було усунуто з посад [18, 41] і 12 квітня Всеукраїнський комітет доручив Ю. Мордалевичу об'єднати повстанські загонами в районі Київ – Козятин – Фастів. У посвідченні, виданому Ю. Мордалевичу, зазначалося: „Всім отаманам окремих загонів цього району наказується коритись Ю. Мордалевичу і безумовно виконувати всі оперативні завдання, ні в якому разі самочинно не робити виступів, що може пошкодити виробленому ВЦПК загальному планові”. 24 травня це рішення було затверджене С. Петлюрою, який одночасно призначив Ю. Мордалевича командувачем 2-ою Повстанською (Північною) групою [9, 92-93]. Посаду голови військової секції (відділу) Комітету в червні 1921 р. посів В. Галкін [4, 187]. 4 травня 1921 р. член екзильного уряду УНР Бондарчук видав наказ за № 11, у якому всім малочисельним загонам на території України необхідно було об'єднуватися в організовані відділи і діяти лише за директивами уряду УНР. Керуючись цим наказом, Центральный повстанський комітет видав розпорядження про перетворення партизанських загонів у регулярні частини з належною дисципліною та єдиним командуванням. Тим, хто знехтує виконанням цього наказу, загрожувало звинувачення у зрадництві. Всі повстанські загонами мали формуватися за територіальною ознакою у корпуси: 1-й Полтавський, 2-й Київський, 3-й Чернігівський, 4-й Городнянський, 5-й Подільський. Їхня структура була такою: сотня (100 осіб), курінь (4 сотні), полк (4 курені) й далі дивізія та корпус. При цьому планувалося, що сотників, курінних, полковників, командирів дивізій та корпусів, а також начальників штабів призначатиме сам Комітет [18, 42]. По суті вже в зародку це розпорядження було приречене на невдачу.

Дата повстання визначалася серединою травня 1921 р., але згодом її перенесли [16, 2] на 28 травня [3, 30], далі на 1 червня [15, 40] і нарешті на 15 червня. Ймовірно, таке перенесення дати повстання було пов'язане з бажанням Центрального комітету

переїхати з відомих причин до Холодного Яру, який повинен був стати центром повстання [18, 42]. Проте, воно так і не почалося, оскільки ВЦПК було ліквідовано чекістами [16, 2]. Прибувши з Польщі на Київщину, В. Галкін дізнався про це від отамана Орлика [18, 41].

У травні 1921 р. через зраду Грудницького більшовики організували напад на с. Андріївці, де відбувалася нарада отаманів Київщини. Їм вдалося захопити документи штабу Мордалевича, які містили повну інформацію про ВЦПК. До того ж вони взяли в полон начальника розвідувального відділу 2-ої Повстанської групи Козловського, який на допиті розповів про діяльність Комітету [18, 42; 9, 95; 24, 4]. Рятуючись від розправи, частина лідерів Комітету на чолі з І. Чепілко попрямувала в м. Ірпінь, встановивши зв'язок із отаманом Ганжою. Однак чекістам вдалося викрити повстанські організації [3, 10]. У перших днях червня вони розпочали арешт членів ВЦПК [18, 42; 9, 95; 24, 4]. Катеринославські чекісти 19 червня [3, 33] заарештували І. Чепілка, його дружину (контррозвідницю) та молодшого брата (начальника штабу, який при спробі втекти в ліс був вбитий біля ст. Ірпінь колишнім членом Мелітопольського повстанського комітету, зрадником Івницьким-Карпенком), секретаря Наконечного, членів Комара і Гриня [18, 41]. Одночасно було ліквідовано Холодноярський повстанський комітет. У заарештованих було знайдено програму „Союз української державності” [14, 316]. Її автором був С. Єфремов [8, 67]. Ці документи викрили київські підпільні організації, що дало чекістам змогу легко заарештувати І. Андруха, Г. Чупринку [4, 188; 9, 96; 24, 4], К. Бендрика, М. Суходольського, а 30 червня С. Махину та інших [3, 35]. Всього, за офіційними даними, було заарештовано 163 особи. Однак ця цифра є дуже заниженою. Лише у Києві було взято під варту близько 1 500 осіб, а декілька тисяч осіб під нагляд [18, 43]. Після розслідування цієї справи 28 серпня 39 членів Всеукраїнського центрального повстанського комітету було засуджено до страти, а 25 – до багаторічного ув'язнення. Проте розстріляних було значно більше, за нашими підрахунками – 103 особи [4, 188; 9, 96; 24, 4; 18, 43]. Було ліквідовано „Київську військову організацію”, „Українську військову організацію” [16, 2]. Одночасно знищено Одеський, Катеринославський губернські повстанські комітети, таємні повстанські осередки Херсонщини та Таврії [9, 95].

Проте, Комітет продовжував діяти. Новим його головою став М. Опока [18, 40; 4, 188; 9, 96]. ВЦПК та центральну залізничну підпільну організацію в м. Києві було ліквідовано лише в липні 1921 р. [14, 327; 4, 193]. За цією справою до страти було засуджено близько 600 осіб. За даними Я. Гальчевського, провал організації відбувся через недотримання однією студенткою, членом Комітету, конспіративності перед своїм коханим, який виявився чекістом [20, 90]. У вилучених документах Всеукраїнського комітету існували імена отаманів та керівників повстанських організацій, що стало підставою до подальшого переслідування та арештів [20, 91]. Наприклад, у ніч з 2-го на 3-тє серпня 1921 р. розпочалися арешти в Уманському, а згодом у Звенигородському та інших повітах [9, 95]. Тоді ж було заарештовано В. Галкіна [18, 41].

Таким чином, полемізуючи з П. Стегнієм, маємо підстави критичніше оцінити досягнення ВЦПК. Діяльність та вплив Комітету стосувалися лише Наддніпрянської України. Більшість повстанських комітетів, таємних організацій, озброєних загонів виникали самостійно. З ними Комітету не вдалося встановити ніякого зв'язку. Відомості про них Центральний комітет отримував від ПППШ. Його ліквідація спричинила проведення чекістами цілого ряду успішних військових операцій із знищення повстанців.

1. Коваль Р. *Отаман святих і страшних*. – К.: Видавництво „Просвіта”, 2000.
2. Пономаренко М. *Холодноярська республіка // Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник / За ред. Губського Б.В., Литвина В.М., Смоля В.А.* – К.: Українські пропілеї, 2002.
3. *Державний архів СБУ (далі ДА СБУ)*. – Ф. 6 (ф. п.). – Спр. 74760. – Т. 8.
4. Кульчицький Ю. *Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях (1917 – 1926 рр.)*. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000.
5. ДА СБУ. – Ф. 6 (ф. п.). – Спр. 67098. – Т. 5.
6. ДА СБУ. – Ф. 6 (ф. п.). – Спр. 67098. – Т. 3.
7. ДА СБУ. – Ф. 6 (ф. п.). – Спр. 67098. – Т. 4.
8. ДА СБУ. – Ф. 6 (ф. п.). – Спр. 67098. – Т. 2.
9. Срібняк І. *Обеззброєна, але не скорена (інтервювана Армія УНР у таборах Польщі та Румунії в 1921–1924 рр.)*. – Київ-Філадельфія: Видавництво ім. Олени Теліги, 1997.
10. Кучер О.О. *Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр.* – Харків: Видавництво Харківського університету, 1971.
11. Сідак В.С. *Партизансько-Повстанський Штаб Державного Центру УНР в еміграції. Нарис*. – К.: Інститут СБУ; Інститут історії України НАНУ, 1995.
12. ДА СБУ. – Ф. 6 (ф. п.). – Спр. 73862.
13. Кучер О.О. *Участь ВУЧК–ОДПУ в розгромі внутрішньої збройної контрреволюції в 1921 – 1923 рр.* // *Питання історії народів СРСР*. – 1970. – Вип. 9.
14. *На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. Сборник документов и материалов / За редакцией Бачинского П.П. и др.* – К.: Издательство Политической литературы Украины, 1971.
15. Плюц В. *Борьба за украинскую державу под советской властью (подпільні українські організації в Україні у 1920–1940 роках, розгром української еліти й українського селянства)*. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1973.
16. Капустянський А. *Викриття петлюрівської змови / Вісті ВУЦВК*. – 1921. – 27 серпня.
17. Шинкаренко Т. І. *Український національно-визвольний рух в 1920–1923 рр. в контексті зовнішньої політики західних держав: Дис. канд. іст. наук: 07. 00. 02/ Київський університет ім. Т.Г. Шевченка*. – К., 1999.
18. Стегній П.А. *До питання про створення, діяльність та ліквідацію Всеукраїнського повстанського комітету (1921 р.) // Грані*. – 2000. – № 2 (10).
19. Козельський Б.В. *Шлях зрадиництва та авантюри (Петлюрівське повстанство)*. – Харків: Державне видавництво України, 1927.
20. Гальчевський-Войнаровський Я. *Проти червоних окупантів: У 2 ч.* – Краків: „Українське видавництво”, 1941. – Ч. 1.
21. ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 253.
22. ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 115.
23. ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 254.
24. *Центральний державний архів вищих органів влади України*. – Ф. 2297. – Оп. 1. – Спр. 4а.